

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Rij van grotendeels ongedecoreerde staande stenen in een heiligdom te Hazor uit de Late Bronstijd. Waarschijnlijk representeren deze stenen een groep voorouders (uit: ANEP, pl. 871). Fig. 2 behorende bij de bijdrage van Klaas SPRONK in dit nummer.

HET DODENRIJK

INHOUD

Personalial Orientalia	58
Veerlieden en andere onaangename personen in het Egyptisch hiernamaals	HARCO WILLEMS 60
Ideeën over de doden en het leven na de dood in het Bijbelse Israël	KLAAS SPRONK 78
Het Sumerische dodenrijk	DINA KATZ 91
Een dodenrijk voor een koning in het Hettitisch hiernamaals	THEO P.J. VAN DEN HOUT 104

IDEEËN OVER DE DODEN EN HET LEVEN NA DE DOOD IN HET BIJBELSE ISRAËL

KLAAS SPRONK

Vraagstelling

Wie zich een voorstelling probeert te maken van de denkwereld van mensen die lang geleden en in een geheel andere situatie leefden moet voorzichtig zijn. Stel dat het mogelijk zou zijn om in gesprek te komen met een Israëliet uit, laten we zeggen, het jaar 996 vóór onze jaartelling. De barrière van de taal zou dan misschien nog wel overwonnen kunnen worden, maar de communicatie zou zeker niet eenvoudig zijn. Als het gaat om tastbare, concrete zaken zou het nog wel gaan. Bij zoiets als gedachten over het voortbestaan na de dood zou het ongetwijfeld een stuk moeilijker worden om elkaars vragen en antwoorden te begrijpen. Voordat we ons nu via de literaire erfenis van het oude Israël — als in een gesprek zonder weerwoord — gaan bezig houden met dit onderwerp, moeten we ons daarom ten minste drie dingen realiseren.

Om te beginnen zijn wij in onze cultuur veel meer gericht op het individu dan de mensen toen. Veel minder dan bij ons stond bij vragen over het leven na de dood het voortbestaan van de eigen persoonlijkheid centraal. De aandacht was meer gevestigd op het voortbestaan van een bepaalde situatie. Men hoopte in de eerste plaats op het voortbestaan van de familie en het voortleven van de naam in het nageslacht. En het bestaan in het dodenrijk werd in het algemeen opgevat als een afspiegeling van de bekende leefwereld, inclusief zijn rangen en standen. De behandeling van de doden was er daarom vaak op gericht om de bestaande orde ook na de dood te continueren. En al was dat voor de meeste mensen bepaald geen paradijs, de vertrouwde orde was toch verkieselijk boven de chaos.

Ten tweede wordt ons denken veel meer dan toen bepaald door wat zintuiglijk waarneembaar en rationeel verifieerbaar is. Ook al beseft men tegenwoordig meer en meer dat daarmee niet alles verklaard, laat staan beheerst kan worden, er is nu veel minder dan toen gevoel en ontzag voor hetgeen het verstand te boven gaat.

Ten derde kan achter onze vraagstelling de suggestie zitten dat het mogelijk is een vastomlijnd beeld te krijgen van de desbetreffende ideeën in het oude Israël. Het is echter geen toeval dat ons geen systematische uiteenzettingen over het leven na de dood zijn overgeleverd. We zullen er

rekening mee moeten houden dat verschillende voorstellingen door elkaar kunnen lopen en elkaar misschien zelfs in bepaalde opzichten tegenspreken. Het vervolg van deze bijdrage is daarom ook niet geschreven met de pretentie een omvattend overzicht te geven. Het onderwerp zal van verschillende kanten worden benaderd. Eerst zal aandacht worden geschonken aan de relatie tussen de doden en de levenden. Vervolgens komt aan de orde hoe men vanuit het geloof in YHWH, de god van Israël, reageerde op voorstellingen uit andere godsdiensten. Tenslotte zal het gaan om de vraag hoe men de relatie tussen YHWH en de doden zag.

De levenden en de doden

Men zorgde goed voor de doden. Ze werden begraven, het liefst in een familiegraf op eigen grond. Abraham voelt zich pas echt thuis in het land waar zijn god hem naar toe heeft geleid wanneer hij er een eigen graf heeft kunnen kopen (Genesis 23). En als zijn nakomelingen er na hun noodgedwongen verblijf in Egypte weer terugkomen, hebben ze de stoffelijke resten van Jozef bij zich. Na de verovering van het land worden ze er begraven (Jozua 24:32). Zo is er dus een duidelijke band tussen de doden, de familie en het land.

De inwoners van Jabes betonen hun eerbied aan koning Saul door ervoor te zorgen dat hij en zijn zonen niet onbegraven blijven (1 Samuël 31:11-13). Hun lijken waren door de zegevierende Filistijnen opgehangen aan de muur van Bet-San. Zo deed men wel vaker met overwonnen vijanden. Er zit de gedachte achter dat men zijn vijanden zelfs na de dood nog kan schaden. In het Oude Testament wordt daar niet expliciet over geschreven, maar we kunnen ervan uitgaan dat de Israëlieten wat dit betreft over het algemeen de opvattingen van de genabuurde volkeren deelden: een goede begrafenis draagt bij aan de rust van de dode door hem een eigen plek („een eeuwig huis” Prediker 12:5) te geven. Daarbij past ook enige verzorging in de vorm van meegegeven voedsel, gebruiksvoorwerpen en persoonlijke eigendommen. Dat gebeurde eenmalig bij de begrafenis, maar het kon ook herhaald worden op maandelijkse en jaarlijkse gedenkdagen en feesten (zie ook wat ik schreef over de Marzeach in *Phoenix* 37,1).

Aan de goede zorg voor de doden zat ook iets van eigenbelang. Men vreesde de boze invloed van onverzorgde, onrustige dodengeesten en hoopte aan de andere kant op de bijstand van hen die wel op gepaste wijze werden bediend. Aan de doden werd namelijk een hoger inzicht en bovennatuurlijke macht toegeschreven. In zekere zin nemen ze wat dat betreft een positie in tussen het menselijke en het goddelijke. De goede zorg voor

de overledene ging, zeker bij vooraanstaande personen, haast als vanzelf over in religieuze verering (zie fig. 1).

De laatste jaren is er een tamelijk felle discussie gevoerd over de vraag of en, zo ja, in hoeverre in het oude Israël de doden als goden werden vereerd. Zo publiceerde onlangs SCHMIDT een studie waarin hij stelling neemt tegen de (weer) groeiende overtuiging dat in de regio van Syrië en Palestina de dodencultus een belangrijke rol speelde (zie bijvoorbeeld het boek van LEWIS). Men vindt er inderdaad ook weinig directe aanwijzingen voor in het Oude Testament. Maar we moeten er wel rekening mee houden dat de schriftelijke overlevering sterk beïnvloed is door de relatief late opvatting dat elk contact met, laat staan verering van een dode uit den boze is (Deuteronomium 18:10-12). Tussen de regels door wordt echter wel duidelijk dat de benadering van de doden in het oude Israël niet veel verschilde van wat bij de omringende volkeren gebruikelijk was. Er zijn zelfs aanwijzingen voor dat de wortels van het Yahwisme in de dodencultus liggen (zie de publikaties van DE MOOR).

In 1 Samuël 28 wordt verteld hoe koning Saul in uiterste wanhoop een vrouw bezoekt die doden bezweren kan. Zij roept voor hem Sauls voormalige geestelijke leidsman Samuël op. Die verschijnt dan inderdaad ten tonele, in de gedaante zoals Saul hem kende: als een oud man gehuld in een (profeten)mantel, en maakt hem zijn sombere toekomst bekend. Volgens de vertelling is een dergelijke dodenbezwering in Israël meer uitzondering dan regel. Saul zelf zou deze praktijken indertijd uit zijn land hebben gebannen. Het verhaal zelf bevat ook kritiek op het bezweren van doden. Samuël klaagt over de verstoring van zijn rust. Bovendien heeft hij in feite niets nieuws te vertellen, want hij herhaalt slechts wat hij bij zijn leven al tegen de koning had gezegd. Met andere woorden: dodenbezwering levert niets op.

Toch is het wel zeker dat men in Israël veel vaker contact zocht met de doden om hulp en raad, zeker in spannende tijden (zie de studie van TROP-
PER). Dat blijkt onder meer uit het feit dat de profeten zich er keer op keer over beklagen dat het volk niet naar YHWH luistert, maar zijn heil zoekt bij dodengeesten. Volgens Jesaja zijn er mensen die aan het volk het volgende advies geven (Jesaja 8:19):

„Raadpleeg de geesten van de voorouders, de geesten met kennis, die piepen en mompelen. Zou een volk zijn goden niet raadplegen, de doden in plaats van de levenden?”

De manier waarop Jesaja zijn tegenstanders citeert is ongetwijfeld tendentieuus. Het benadrukt het feit dat de dodengeesten niet eenvoudig zijn te

Fig. 1 — Grafsteen van de priester Agbar uit de zevende eeuw vóór onze jaartelling, gevonden in de omgeving van Aleppo. Onder de tekst met onder meer de verdiensten van Agbar en een vervloeking over mogelijke grafschenders is de overledene afgebeeld op meer dan mensenmaat. De manier waarop hij hier wordt bediend verschilt nauwelijks van de wijze waarop men voedsel-offers bracht aan goden (uit: J.B. PRITCHARD, *The Ancient Near East in Pictures* (=ANEP) (Princeton 1969) pl. 635).

verstaan. En ook de laatste vraag is zeker niet retorisch. In ieder geval komt Jesaja met een heel ander advies. Hij verwijst naar „de wet en het getuigenis”, dat wil zeggen: naar hetgeen in geschrift en woord is overgeleverd van de aanwijzingen van YHWH.

Belangrijke voorouders werden vaak vereerd bij te hunner nagedachtenis opgerichte stenen (zie fig. 2 afgebeeld bij inhoudsopgave voorin dit bulletin). Een bekend voorbeeld uit het oude Israël is de steen die Absalom voor zichzelf liet oprichten „om de nagedachtenis van mijn naam te bewaren” (2 Samuël 18:18). Dat wordt vermeld als iets uitzonderlijks. Zoiets gebeurde immers doorgaans pas na iemands dood en was de verantwoordelijkheid van de zoon van de overledene. Maar Absalom had geen zoon en nam dus het zekere voor het onzekere. DE MOOR heeft recentelijk een studie aan deze opgerichte stenen gewijd. Hij komt tot de conclusie dat zulke stenen er niet alleen toe dienden om de herinnering aan de overledenen vast te houden, maar dat ze hen ook representeerden in de cultus. Zulke stenen waren een middel om in contact te komen met de goden en de geesten van de voorvaderen. De stenen bleven doorgaans ongedecoreerd en waren zo nog enigszins te rijmen met het gebod zich geen gesneden beelden te maken en die te vereren. Het was natuurlijk dubieus of men zich dan wel aan het eerste gebod hield, namelijk dat men geen andere goden mag vereren naast YHWH.

Nog bedenkelijker vanuit het standpunt van het latere strikt monotheïstische Yahwisme moet de oorspronkelijke rol van de Terafim zijn geweest. In het Oude Testament komen we ze tegen als niet nader aangeduide cultische voorwerpen. Naar alle waarschijnlijkheid ging het echter, zoals recentelijk weer is verdedigd door VAN DER TOORN, om beelden van voorouders. In Genesis 31 lezen we hoe tot grote woede van Laban zijn dochter Rachel Terafim van de familie meegenomen had toen ze met haar echtgenoot Jakob vertrokken was naar diens geboortegrond. Daarmee had ze haar vader als het ware van zijn voorvaderlijke zegen beroofd. Uit het verhaal in 1 Samuël 19 kunnen we afleiden dat zulke beelden levensgroot konden zijn. De vrouw van David gebruikt zo'n beeld om zijn achtervolgers te misleiden. Ze legt het in Davids plaats in zijn bed. Blijkbaar kwam het postuur overeen, want men trapt erin. Misschien schreef ze dit zelf ook toe aan de goede invloed van de voorouder die via dit beeld in ere werd gehouden.

Terughoudendheid geboden

In de zomer van 1995 bezocht ik de expositie „Eeuwig leven, dood en hiernamaals in de wereld van de Bijbel” in het Bijbels openluchtmuseum van de Heilig Land Stichting. Een boeiend geheel met als hoogtepunt een nagebouwde grafkamer van de Egyptische hoveling Sennedjem en met veel aandacht voor de Griekse en Romeinse cultuur. Nadat ik het tentoonstellingsgebouw had verlaten realiseerde ik mij dat ik niets gezien had van

de periode van het Oude Testament, terwijl in de begeleidende gids daar toch goede dingen over geschreven waren. Maar ook nadere inspectie leverde niets op. Nu is dit niet bedoeld als verwijt aan de samenstellers van de expositie. Het heeft ongetwijfeld ook te maken met het al eerder genoemde gebod zich geen beelden te maken van zaken of personen om die te vereren. Het is bovendien ook tekenend voor de terughoudendheid in het oude Israël ten aanzien van dood en hiernamaals (zie hierover het artikel van LOGISTER).

De Israëlieten leefden temidden van volkeren met vaak heel uitgesproken ideeën over machtige, vergoddelijkte doden en over de mogelijkheid deel te krijgen aan een vorm van hemelse zaligheid. Mijn dissertatie uit 1986 is een poging om wat dit betreft een en ander in kaart te brengen. Vanwege de associaties met andere goden en omdat hier de grenzen tussen het menselijke en goddelijke snel vervagen, was dit voor vereerders van YHWH gevaarlijk terrein. Vandaar het stilzwijgen in het Oude Testament of anders de veroordeling van misplaatste hoogmoed of onterecht godsvertrouwen.

Een mooi voorbeeld van zo'n veroordeling is te vinden in Jesaja 14. Met bijtende spot wordt in de vorm van een klaaglied de val van de koning van Babel bezongen. De profeet verwijst daarin naar de hofideologie die de koning tot grote hoogten deed stijgen:

„Hoe zijt gij uit de hemel gevallen,
Stralende, zoon van de dageraad!
(Hoe zijt gij) ter aarde geveld,
gij die volken versloeg!
En gij sprak nog wel in uw hart:
Ik zal opstijgen naar de hemel,
boven de sterren van El
zal ik mijn troon oprichten.” (vs.12-13a)

De koning die bij zijn leven al als een god werd vereerd dichtte zich ook na de dood zo'n hoge status toe. Volgens de profeet komt daar dus niets van terecht. De dood onmaskert hem als een gewone sterveling en laat de koning van zijn hoge voetstuk vallen.

Men vermoedt wel dat de eerste twee geciteerde regels verwijzen naar een verhaal zoals dat van Ikaros in de Griekse mythologie. De „Stralende, zoon van de dageraad” (in het Hebreeuws: *Helel ben Shachar*) zou dan de naam van één van de mindere goden zijn geweest, die een mislukte poging deed om de positie van de grote goden zoals El in te nemen. Maar een dergelijk verhaal is tot dusver niet aangetroffen in teksten uit het toenmalige Syrië en Palestina. Verhelderend is hier wel de vergelijking met Egyptische teksten. „Stralende” is in het Ugaritisch en het Arabisch

een aanduiding van de maan. De vergelijking met de maan naast de verbinding met de dageraad doet denken aan een Pyramidetekst (412) over de manier waarop de dode koning aan de duisternis van het dodenrijk ontsnapt:

„Gij wordt geboren in uw maanden als de maan.
Re steunt op u aan de horizon.”

De tweede regel verwijst naar het moment dat de zonnegod bij de dageraad het onderaardse dodenrijk verlaat en voor de levenden zichtbaar wordt aan de horizon. Zo zou volgens Jesaja 14 de koning dus gedacht hebben te kunnen delen in het eeuwige leven, samen met de goden. In werkelijkheid gaat het anders. De profeet beschrijft hoe in „het dodenrijk beneden” de dodengeesten hem begroeten:

„Ook gij zijt krachteloos geworden, net als wij.
Gij zijt aan ons gelijk geworden.
Uw trots is neergehaald tot in het dodenrijk,
(evenals) de klank van uw harpen.
De wormen zijn nu uw bed
en de maden uw bedekking.” (vs. 10b-11)

In het Hebreeuws lijkt het woord voor dodengeest sterk op het bijvoeglijk naamwoord „slap.” In de eerste zin uit het hierboven gegeven citaat wordt datzelfde verband gelegd. De dodengeesten vertalen er in zekere zin hun naam. De goede verstaander hoort hierin opnieuw verzet tegen andere opvattingen over het bestaan na de dood. In Ugaritische teksten wordt het overeenkomstige woord voor dodengeest namelijk juist gebruikt om machtige doden mee aan te duiden. We kennen teksten waarin deze dodengeesten worden opgeroepen en vereerd in de hoop op hun bijstand. Volgens Jesaja 14 is dat een illusie. Van de koning die dacht later één van die machtige doden te worden blijft niets anders over dan een slap aftreksel van wat hij ooit was.

Ook in de profetie van Hosea vinden we iets terug van de worsteling met opvattingen over de overwinning van de dood, die in strijd zijn met het geloof in YHWH. Na de aankondiging van een zwaar strafgericht van YHWH tegen het volk reageren de toehoorders met goede voornemens en met hoop op een wending ten goede:

„Komt, laat ons terugkeren tot YHWH!
Want hij heeft verscheurd en zal ons helen,
hij heeft geslagen en zal ons verbinden.
Hij zal ons doen herleven na twee dagen,
op de derde dag zal hij ons doen opstaan.

Wij zullen leven voor hem en weten.
Wij zullen ons best doen hem te kennen.
Zijn komst is zo zeker als de dageraad,
hij komt tot ons als de regen,
als de lenteregen die de aarde besproeit.” (Hosea 6:1-3)

Op het eerste gezicht lijken de dreigende woorden namens YHWH het gewenste effect te hebben: de toehoorders komen tot inkeer. Uit het ver-
volg blijkt echter dat de profeet er helemaal niet blij mee is. Integendeel,
hij reageert heel boos. Dat komt omdat zijn gesprekspartners op een manier
over YHWH spreken die niet past bij de god van Israël. Hem wordt name-
lijk iets toegedicht dat volgens de Kanaänitische mythologie bij de natuur-
god Baäl hoort. Deze moet jaarlijks afdalen naar het dodenrijk en luidt zo
de onvruchtbare periode van het jaar in. Hij komt echter ook steeds weer
terug in het land der levenden, waardoor de vegetatie weer opbloeit. Bij die
terugkeer, die gevierd werd in het nieuwjaarsfeest, neemt hij ook een aan-
tal bevoorrechte doden mee. Uit Ugaritische teksten weten wij dat hun reis
vanuit het dodenrijk drie dagen duurt. Nu gebeurde het wel vaker dat
YHWH bepaalde functies en titels van andere goden overnam. Wat Hosea
hier echter tegenstaat is dat men op deze manier het optreden van YHWH al
te gemakkelijk voorspelbaar maakt: alsof zijn handelen gelijk opgaat met
de wisseling van de seizoenen.

De hoop op YHWH voor het leven na de dood

Toch zijn er ook aanwijzingen voor dat het geloof in YHWH hoop bood
voor het leven na de dood. Het latere geloof (vanaf ca. de tweede eeuw voor
onze jaartelling) in de opstanding der doden aan het eind der tijden (zie met
name Daniël 12:1-3) heeft in de daaraan voorafgaande eeuwen zijn voor-
lopers gehad. Om te beginnen vinden we er iets van terug in de „stervens”-
berichten van enkele vooraanstaande, vrome Israëlieten. Van Henoch wordt
verteld dat hij zo dicht bij zijn god leefde dat zelfs de dood geen scheiding
meer tussen hen beide kon maken. Hij stierf niet, maar werd „opgenomen”
(Genesis 5:24). Iets dergelijks gebeurde ook met de profeet Elia (2 Koningen
2:1-11). Het wordt niet uitgebreid beschreven. Hij wordt „ten hemel opge-
nomen” door middel van „een vurige wagen met vurige paarden.” Over
wat er daarna met hem gebeurt zwijgt het verhaal. Nog spaarzamer is de
informatie over het levenseinde van Mozes (Deuteronomium 34:5-6).
Alleen de opmerking dat YHWH zelf hem begraven heeft en dat zijn graf
nergens wordt gevonden suggereert dat de voor Mozes zo kenmerkende
directe omgang met YHWH ook wel eens voortgezet zou kunnen zijn na de

dood. Men waagde zich duidelijk niet aan speculaties over het leven na de dood. Het vertrouwen bij YHWH te zijn en te blijven moest genoeg zijn.

Nu kan men bij Henoch, Mozes en Elia nog stellen dat zij uitzonderlijk vrome mensen waren. Was wat hen overkwam niet de uitzondering die de regel bevestigde dat een mens geen hoop kon koesteren op een aangenaam voortbestaan na de dood? Uit enkele Psalmen blijkt echter, dat ook de gewone gelovige zich kon optrekken aan deze verhalen. Nu zijn Psalmen over het algemeen moeilijk te dateren en evenmin kan men vaststellen in hoeverre de daarin geuite gedachten gemeengoed waren. Wel is duidelijk dat de positieve verwachtingen voor het leven na de dood in zekere zin afgedwongen moesten worden. Men moest tot het uiterste gedreven worden dat men hier iets over durfde zeggen.

In Psalm 73 gebeurt dat wanneer de dichter piekert over het probleem van het onrecht in het leven: hoe kan het dat het de boze goed gaat en de vrome slecht? Hij beschrijft hoe dit vraagstuk hem de wanhoop nabij bracht, totdat hij tot een bevrijdend inzicht kwam:

„Ik ben bij u.
Gij grijpt mijn rechterhand.
Gij leidt mij door uw raad
en later is er heerlijkheid: gij neemt mij op.” (vs. 23-24)

Het opnemen door YHWH, zoals verteld van Henoch en Elia, wordt hier aangehaald als toekomstmuziek voor de gelovige Psalmddichter zelf. Wat dat precies inhoudt kan hij niet zeggen. Het is hem genoeg „bij YHWH” te zijn en blijven.

Ook in Psalm 49 gaat het over de moeilijke levensvraag over recht en gerechtigheid. Maar direct al aan het begin van de Psalm kondigt de dichter aan dat hij zal komen met een oplossing. Hij formuleert het raadsel als volgt:

„De mens met al zijn weelde houdt geen stand.
Hij is als de beesten die vergaan.” (vs. 13)

Aan het einde van zijn lied worden deze regels herhaald. Maar er is één kleine, doch wezenlijke verandering aangebracht. Het woord voor standhouden is vervangen door een woord dat in het Hebreeuws slechts één letter verschilt: „inzicht hebben.” Nu klinkt het heel anders:

„De mens die met al zijn weelde geen inzicht heeft
is als de beesten die vergaan.” (vs. 21)

Er blijkt dus een bepaald inzicht te zijn waardoor een mens zich kan onderscheiden van het dier en dat ook betrekking heeft op zijn voortbestaan na de dood. Dat inzicht is weergegeven in vs. 15-16 waarin het verschil wordt

aangegeven tussen het toekomstig lot van rijke slechterik, die geheel op eigen kracht vertrouwt, en de rechtvaardige die zijn heil zoekt bij YHWH:

„Als schapen komen zij in het dodenrijk terecht.
De dood zal hen weiden.
De rechtvaardige zal over hen heersen.
In de morgen zal hun gedaante worden verslonden.
Het dodenrijk is zijn heer.
Maar God zal mijn leven verlossen.
Hij zal mij zeker wegnemen uit de hand van het dodenrijk.”

YHWH's hand, waarmee hij zijn trouwe dienaar wegneemt uit de macht van het sombere dodenrijk en die dus sterker is dan de hier genoemde hand van dat dodenrijk, is misschien nog wel het duidelijkste symbool voor Israëls verwachtingen voor het leven na de dood.

In 1967 deed men in Chirbet el-Qom, ten westen van Hebron, een interessante ontdekking. Op een graf uit de achtste eeuw voor onze jaartelling trof men een inscriptie aan van een zekere Uriyahu (fig. 3; zie hierover SMELIK, blz. 144-145):

„Uriyahu, de rijke, schreef dit. Gezegend worde Uriyahu door YHWH en uit zijn benauwdheden verlosse hij hem door zijn asjera.”

Er volgen dan nog enkele woorden, waaronder een naam en een herhaling van „door zijn asjera.” De vermelding van deze „asjera” heeft veel discussie losgemaakt, omdat het suggereert dat men in Israël naast YHWH ook de godin Asjera vereerde (zie hierover recentelijk het artikel van HADLEY). Maar het zou te ver voeren om hier nu verder op in te gaan. Het is de vraag waar Uriyahu in zijn geschrift op doelt. Velen zijn van mening dat hij getuigt van weldaden van YHWH zoals hij die bij zijn leven heeft ervaren. Als we er echter van uitgaan dat deze tekst niet voor niets op een graf is geschreven, dan is het aannemelijker dat hij zijn vertrouwen uitspreekt in goddelijke bijstand na de dood.

De hand die erbij is getekend moet wel YHWH's ingrijpen vanuit de hemel symboliseren. Het doet denken aan Psalm 138:7. Vooral omdat in die context ook sprake is van verlossing uit benauwdheid, met dezelfde woorden als in de inscriptie van Uriyahu:

„Wanneer ik ga te midden van benauwdheid
doet gij mij leven ondanks de toorn van mijn vijanden.
Gij strekt uw hand uit
en uw rechterhand verlost mij.”

Deze hoop lijkt nu door Uriyahu ook te zijn uitgesproken voor het leven na de dood.

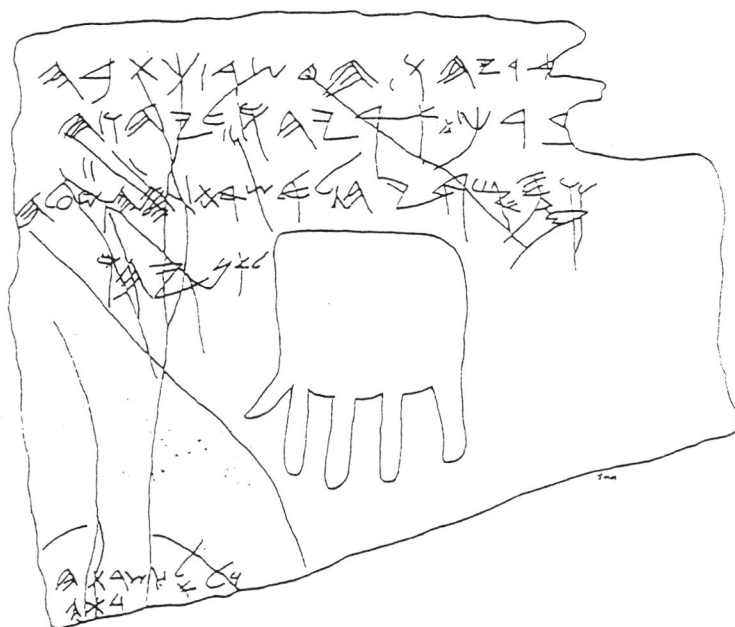

Fig. 3 — De inscriptie van Uriyahu op een graf uit de achtste eeuw voor onze jaartelling in Chirbet el-Qom (uit HADLEY 1994, blz. 257).

Het is geen toeval dat hetzelfde symbool van de naar beneden reikende hand van YHWH terugkeert in een tekening in het Noord-Mesopotamische Dura Europos in een synagoge uit de derde eeuw (zie fig. 4). Daarin is het visioen uit Ezechiël 37 verbeeld: YHWH doet de dorre beenderen van zijn volk herleven. In de profetie is dat niet meer dan beeldspraak voor de belofte terugkeer uit de ballingschap en de wederopbouw van de natie. Later zou het worden geïnterpreteerd als een verwijzing naar de opstanding der doden aan het eind der tijden, wanneer de dood definitief zal zijn overwonnen (zie ook Jesaja 25:8 en 26:19). Het moge duidelijk geworden zijn dat dit geloof diepe wortels heeft in de godsdienst van Israël.

Literatuur

J.M. HADLEY, „Yahweh and ‘his Asherah’: Archaeological and Textual Evidence for the Cult of the Goddess”, in: W. DIETRICH, M.A. KLOPFENSTEIN (red.), *Ein Gott allein? JHWH-Verehrung und biblischer Monotheismus im Kontext der israelitischen en altorientalischen Religionsgeschichte* (Freiburg/Göttingen 1994) 235-268.

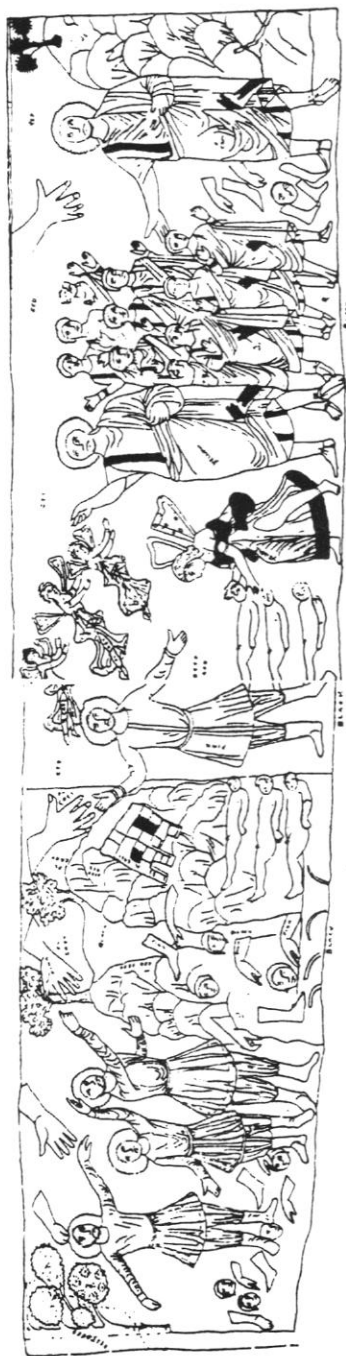

Fig. 4 — God doet de dorre doodsbeenderen herleven (Ezechiël 37). Een wanddecoratie uit de synagoge van Dura-Europos (derde eeuw) (uit: H. RIESENFELD, *The Resurrection in Ezekiel XXXVII and in the Dura-Europos Paintings* (Uppsala 1948) 36-37).

- J. VAN LAARHOVEN (red.), *Eeuwig leven, dood en hiernamaals in de wereld van de Bijbel* (Heilig Land Stichting 1995).
- T.J. LEWIS, „*Cults of the Dead in Ancient Israel and Ugarit*” (Atlanta 1989; HSM 39).
- W. LOGISTER, „Het terughoudende spreken over verrijzenis in het oude testament. De betekenis van Israël's omgang met de dood”, *Tijdschrift voor theologie* 28 (1988) 3-25.
- J.C. DE MOOR, *The Rise of Yahwism. The Roots of Israelite Monotheism* (Leuven 1990; BETHL 91).
- „Standing Stones and Ancestor Worship”, *Ugarit-Forschungen* 26 (nog niet verschenen).
- B.B. SCHMIDT, *Israel's Beneficent Dead: Ancestor Cult and Necromancy in Ancient Israelite Religion and Tradition* (Tübingen 1994; FAT 11).
- K.A.D. SMELIK, *Behouden schrift* (Baarn 1984).
- K. SPRONK, *Beatific Afterlife in Ancient Israel and in the Ancient Near East* (Neukirchen-Vluyn 1986; AOAT 219).
- „De wijn als troost in leven en in sterven: Enkele gedachten over de wijn en de Marzeach in Syrië en Palestina”, *Phoenix* 37 (1991) 40-54 (in dit artikel zijn de bijschriften van de illustraties verwisseld).
- K. VAN DER TOORN, „The Nature of the Biblical Teraphim in the Light of the Cuneiform Evidence”, *Catholic Biblical Quarterly* 52 (1990) 203-220.
- J. TROPPER, *Nekromantie: Totenbefragung im Alten Orient und im Alten Testament* (Neukirchen-Vluyn 1989; AOAT 223).
- B. VAN 'T VELD, „*Gelijk het gras...*”: *De menselijke vergankelijkheid in het Oude Testament* (Kampen 1989; Exegetische Studies 5).
- „De opstanding in het Oude Testament”, *Kerk en Theologie* 42 (1991) 18-27.